

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ НА ВОЛИНІ ПОЧАТКУ ХХ ст.

А.П. РАЦІЛЕВИЧ

Київський національний лінгвістичний університет

Серед численних досліджень, які тою чи іншою мірою висвітлюють перебіг національно-визвольної боротьби українців із середини ХІХ – поч. ХХ ст. варто зупинитись на працях І. Лисяка-Рудницького та С. Екельчика¹, в яких показано її основні концептуальні засади. Зокрема, останній автор, спираючись на праці зарубіжних та вітчизняних вчених, розкрив динаміку національного відродження, виділивши три його фази: А – академічну, В – культурницьку, С – політичну. Така класифікація, на його думку, базується на визначенні поняття «національний рух», який є реальним суспільним явищем, що піддається кількісному аналізу, соціально-психологічному, його ідеологію можна з успіхом піддавати реконструкції, вивчати його міфи, символи і т.д.²

На Волині, як і в інших регіонах України, проникнення ідей національного відродження в етнічну масу й перетворення її у соціум, що усвідомлює себе національно-культурно та політично, стало запорукою подальшого суспільного розвитку українців. На думку І. Лисяка-Рудницького, цей процес був центральною проблемою в новітній українській історії і його досконале вивчення включає дослідження всіх чинників, що впливали на націотворчий процес, чи то сприяючи йому, чи то гальмуючи³.

У дореволюційні часи Україна, як відомо, була розділена між Російською та Австро-Угорською імперіями. В результаті кожен з її регіонів мав свої, специфічні риси розвитку, які треба брати до уваги, досліджуючи суспільні та економічні процеси.

Можна констатувати наявність в Україні територій, де національний рух встиг зайняти чільне місце в загальному суспільному процесі, ще в дореволюційну добу. Вони суттєво відрізнялись від тих, що залишилися пасивними в націотворенні. Як зазначає І. Лисяк-Рудницький, «землі, що належали до другої категорії, називатимемо «побічними», або «маргінальними», і «різниця між обома категоріями не залежала від величини поодиноких територій», тобто, «деякі «основні» землі (наприклад, Буковина) були менші, ніж інші, що належали до «маргінальних»⁴. До останніх можна віднести і Волинь.

Остання була аграрним регіоном, де 90% виробництва було сільсько-господарським. Кількість промислових підприємств була незначною, і відповідно до цього невеликий відсоток загального числа населення складали робітники. На початку ХХ ст. це був один з найбільш економічно відсталих регіонів імперії, зі слабким сільським господарством і торгівлею, малою кількістю міського населення та найнижчими заробітками. Волинські селяни потерпали через малоземелля, неосвіченість, неможливість користуватися досягненнями промисловості, торгівлі. Освіта, наука й культура залишалися недоступними для широких верств українців, які наражалися на байдужість чи опір у цій царині з боку російської влади.

За даними загального перепису 1897 р., пересічний відсоток письменних у Росії складав 22%. Але тоді, як у центральних губерніях він досягав 36%, в Волинській губернії – лише 9,4% (зокрема, – 6,3% в Овруцькому повіті)⁵. «І не селяни винні, що лишаються темними, – їх навмисно тримають такими», – констатував В. Кравченко, вчений-етнограф, один з ініціаторів заснування «Просвіти» у м. Житомирі⁶. Українці на Волині становили 70% загальної кількості населення (у містах 19,7%), євреї 13,2% (у містах 50,8%), росіяни 3,5% (у містах 18,7%)⁷. Така незначна кількість українців у містах, їх зосередження переважно у сільській місцевості, де була відсутня культурно-освітня інфраструктура, створювало серйозну перешкоду для участі в суспільному житті.

З цього погляду, безпосередні сусіди волинян – українці – в Австрійській імперії користувалися суттєвою перевагою. З 1848 року вони брали участь у виборах, мали представників у парламенті, політичну пресу, партії і громадські організації. На Волині, як і на решті території України під владою Росії, таких суспільних зрушень не було, і політична боротьба могла здійснюватися тільки нелегальним шляхом. Проте зміни суспільної структури та нові духовні течії мусили, як зазначає І. Лисяк-Рудницький, «теж неминуче привести до політичних наслідків»⁸. Власне, це мало місце і на Волині, де сила національного руху окреслювалася специфічними умовами краю.

Останні визначили зміст діяльності інтелігенції, переважно сільської (вчителі, агрономи, лікарі та ін.), яка була сполучною ланкою між сільським населенням та національно-політичним керівництвом українського руху. Через них у широких масах селянства поширювалися й утверджувалися ідеї, які розроблялись елітарною частиною діячів українського руху. В регіоні до неї належала нечисленна група науковців, літераторів та художньої інтелігенції⁹.

Аналізуючи перебіг становлення й розвитку українського руху на Волині та перетворення останнього у важливе явище суспільного життя, варто звернути увагу на особливості економічного розвитку краю. Його характерною рисою перед Першою світовою війною був розвиток традиційної, переважно переробної галузі промисловості. Підприємства цієї галузі були невеликими і, як правило, розташовувались у сільській місцевості. Запровадження нової техніки на виробництві підвищувало загальнокультурний рівень працюючих, розширювалася номенклатура працівників інтелектуальних професій. Професійно-фахова структура інтелігенції Волині початку ХХ ст. була такою: працівників адміністративного апарату було 3624 осіб, науковців, літераторів та митців – 255, вчителів, викладачів середніх навчальних закладів, чиновників освіти – 6157¹⁰.

Означена ситуація суттєво впливала на процес поповнення інтелігенції у передвоєнне десятиріччя, що відбувався за рахунок вихідців із селянського середовища. Потрапляючи до зрусифікованих міст, українці ставали перед проблемним вибором: втратити національну ідентичність або, зберігаючи свою самобутність, протистояти оточуючому середовищу.

Посилення духовно-культурних зв'язків українського селянства з інтелігенцією ставало важливим фактором піднесення національної свідомості. В цьому зв'язку становлять інтерес відповідні оцінки обох соціумів вихідцем із селянського середовища, українським письменником Климом Поліщуком, членом товариства

«Просвіта» у Житомирі, що друкувався на сторінках «Ради», «Маяка», «Рідного Краю», «Світових Зірниць» та ін. «Будучи українським журналістом і знаючи частково українське життя, можу показати, – зазначав він, – що українці, як інтелігенція, так і «народ», переслідують одну мету – запровадження української мови в народних школах, видання газет та корисних книг з різних галузей знань, як то: історія, агрономія, природничі науки, художня література (із метою дати якомога більше освіченості народу), а також видання корисних народу книг та газет, читання яких, могло сприяти – українському національному самоусвідомленню»¹¹.

Для українців Волині надзвичайно важливу роль відіграла концептуалізація козацького минулого, що слугувала важливим чинником піднесення національної свідомості. Це відбилосся на змісті наукових і літературних інтересів багатьох діячів українського національного відродження, пропагандистської літератури початку ХХ ст. (водночас використовувалося волинськими чорносотенцями як протиположна польському руху). Так, житомирський вчений-історик О. Фотинський активно виступав із публічними лекціями з історії українського козацтва і, як зазначає Б. Лаврівський, «викликав велике зацікавлення в місті»¹². Слід зауважити, що О. Фотинський був членом «Товариства дослідників Волині», і його історичні розвідки про українське козацтво і зокрема Юрія Немирича друкувалися в «Пам'ятній книзі Волинської губернії»¹³.

На рубежі ХІХ–ХХ ст. українська інтелігенція Волині активно втягується в процес національного відродження і стає керманічем національного руху даного регіону. З 1879 року в Житомирі виходила газета «Волинь», в якій певною мірою, висвітлювалися українські справи і співпрацювали українські громадські діячі. Уже 1900 року було засноване «Товариство дослідників Волині», яке об'єднувало: В. Кравченка, П. Тутковського, Я. Яроцького (був викладачем історії у першій Житомирській гімназії за часів навчання в ній В'ячеслава Липинського¹⁴), С. Гамченка, Ф. Закусила, В. Боровикова, М. Корчинського, М. Белоніна та згадуваного вище О. Фотинського¹⁵.

Під впливом політичної атмосфери, що панувала в сусідній Галичині та формувалась у Наддніпрянській Україні, волинська інтелігенція стала дедалі активніше брати участь у національному русі. Завдяки наполегливій праці кооператорів, народних учителів, агрономів, розгорнутій ними пропаганді серед селянства, останнє пробуджувалось як для господарської, так і суспільної праці і почало знаходити себе в українському національному відродженні.

Сільськогосподарські кооперативи в тогочасному селі були найбільш поширеними громадськими об'єднаннями і їхня діяльність охоплювала найрізноманітніші сторони культурно-господарського життя. Кооператори впроваджували в життя кращі надбання агрономічної науки, сприяли розвитку різних галузей сільського господарства, народних промислів. Вони ж прислужилися справі розгортання українського національного руху. «І дійсно, поступово українська інтелігенція, – зазначає С. Чикаленко, – майже скрізь прийняла гарячу участь в кооперації і зробила з неї один із найуспішніших засобів пролиття національної свідомості в народні маси, що й відіграло таку велику роль на Україні під час революції 1917 року». Найбільш діяльним кооператором на Волині С. Чикаленко назвав А. Кучерявенка¹⁶.

Активною участю в кооперативному русі на Волині відзначився український

письменник Д.В. Маркович. У 1910 році в селі Михалківцях Острозького повіту він заснував «Центральний Союз установ малого кредиту Волинської губернії». Діяльність Д.В. Марковича викликала гостру реакцію противників українського руху. Як зазначив горезвісний С. Щоголев, «близкое соприкосновение г. Марковича с кооперативами Волыни не может представляться желательным, ибо оно равнозначает с пропагандой идей украинской партии и с борьбой против русской культуры»¹⁷.

Наприкінці 1912 року мережа кооперативів обіймала значну територію Волині, утворивши 241 кредитне і 59 ощадно-позичкових товариств¹⁸. Одним із чинників сприяння швидкому розвитку кооперації було Волинське губернське земство. Воно зосередило у своїх інституціях чимало фахівців з інших регіонів України. Останні, маючи досвід півстолітнього земського життя, активно залучилися до національної справи на Волині і передавали необхідний досвід громадської діяльності українському руху в регіоні. Наслідком було налагодження контактів волинян із представниками українського руху інших земель, переважно з Києва, Одеси, Полтавщини, Чернігівщини, які були ареною діяльності УСДРП, місцевих осередків «Просвіти» т. ін.

Усе ж земства Волині поступалися земствам Лівобережної України, які зробили вагомий внесок у справу пробудження національної свідомості. Потрібно зважати, по-перше, на короткий термін існування земської інституції на Волині (виборне земство в регіоні було впроваджено лише у 1911 р.), по-друге, – на воєнне становище певної частини Волині з др. пол. 1914 р., що суттєво гальмувало активність земських установ краю, які виразно демонстрували свою українську спрямованість (згідно повідомлень Волинського губернського жандармського управління¹⁹).

Ще одним аспектом національного відродження на Волині була діяльність «Просвіти» (1907–1912 рр.), яка, згідно зі статутом, мала «на меті допомагати розвиткові української культури і першим чином просвіти українського народу його рідною мовою, у Житомирі й у Волинській губернії»²⁰. Задля досягнення поставленої мети просвітянами вживалися різноманітні заходи, наприклад: улаштування літературно-музичних вечорів, драматичних вистав, відзначення пам'ятних шевченківських дат, створення та розгортання діяльності бібліотечної комісії для поширення української книги на селі та ін. Діяльність просвітнього товариства відображала ставлення до національної проблеми різних верств українського населення краю, їх намагання брати участь в українському русі. Водночас його діяльність як складової національного відродження наштовхнулася на гостру протидію губернської влади та російських шовіністичних організацій у т. ч. «Союза Русского Народа».

Останній користувався загальнодержавною підтримкою і був під патронатом вищих сановників Російської православної Церкви на Волині, в особі відомих українофобів – архієпископа Волинського та Житомирського Антонія Храповицького та архімандрита Почаївської Лаври Віталія. «СРН» мав розгалужену мережу місцевих відділів, мета яких полягала в розповсюдженні серед народу поняття «священности для русского народа и Отечества Всероссийского Престола», сприяння проведенню до Державної Думи «людей русских со строго монархическими направлениями», як зазначалося в статуті однієї з чорносотенних організацій на Волині²¹, боротьбі з проявами українського національного руху, який глушливо називався «мазепинщиной». До речі, саме «завдяки» безкінечним нападкам та цькуванням

чорносотенців, за вироком влади, було закрито житомирську «Просвіту» як «противопрavitельственное общество мазепинцев»²².

Однак, виявилось, що українофобська діяльність чорносотенців та їх покровителів із середовища церковної ієрархії, як це не парадоксально, невільно прислужилась українському рухові. Трактуючи останній як негативне явище суспільного життя, шкідливий сепаратизм і т. ін., «СРН», формуючи протиположний польському рухові, був змушений звертатись до сторінок історії України. В результаті, за іронією долі, саме він «виявився ініціатором увіковічення пам'яті українського козацтва, славні представники якого склали свої голови під Берестечком у 1651 році»²³.

Такі ж наслідки – пробудження інтересу до української історії – мало відзначення 250-річчя з дня смерті українського гетьмана Б. Хмельницького. Як зазначає сучасний дослідник історії церкви, «попри запропоновану Церквою великодержавницьку форму, зміст проведених торжеств відновлював у народній свідомості визначне явище української козацької історії», і національна свідомість почала «прокидатись і серед «правих» елементів українського суспільства, починає утворювати те, що на сам кінець має влитися в національно свідому українську консервативну партію»²⁴.

Ініційовані владою окремі заходи щодо вивчення історії волинського краю доби козаччини з тим, щоб переконати, нібито українське суспільство XVII ст. прагнуло бути під зверхністю російського престолу, мали, фактично, протилежні наслідки. Ці дослідження змусили багатьох переглянути нав'язуване владою бачення української історії, зокрема, Волинської землі. Вивчення державотворчої діяльності волинських князів доби Литовсько-Руської Держави, козаччини, свідчили про неперервність державницьких тенденцій в українському суспільстві, утверджували вищий рівень національної свідомості.

Попри загальну шовіністичну налаштованість ієрархів російської православної церкви на Волині, прихильність до українського національного руху виявилася у вихованців Житомирської семінарії, де, як зазначив у 1893 р. австрійський консул у Києві, «в кінці XIX ст. виховували десятки й сотні ідейних священиків-українців, які свідомо йшли на село, щоб будити національну народну свідомість»²⁵. Вихованці семінарії займали особливе місце у творенні національного відродження на Волині, заснувавши семінарську українську громаду, яка активно працювала під час та після першої російської революції.

Такі прояви патріотичної активності українського духовенства на Волині²⁶ закладали ґрунт для прийдешнього національно-релігійного руху, матеріалізуючи його історичні передумови.

У цьому контексті слід розглядати діяльність «Братства імені князів Острозьких», заснованого 13 лютого 1908 р. зусиллями представників духовництва й української інтелігенції Волині. До його членів належало чимало представників шляхетської верстви (зокрема, батько Лесі Українки – Петро Косач). Із самого початку існування братства його робота була спрямована на створення навколо Острозького замку історико-краєзнавчого та культурно-просвітницького центру, що об'єднував зусилля всіх, хто цікавився історією рідного краю і займався збереженням пам'яток місцевої старовини. Працюючи над вивченням «минувшини» волинської, члени братства воскрешали народу довіру до церковних інститутів як фактору національного життя.

Починання братства стали однією з передумов розвитку організованого українського консерватизму на Волині.

Слід зауважити, що представник саме волинської шляхти В'ячеслав Липинський, який чітко усвідомлював виключну суспільну роль національної аристократії, вніс суттєві зрушення в українське консервативне середовище, сприяючи пробудженню в ньому національної свідомості, ідеалів боротьби за самостійну українську державність.

Не останню роль у процесі становлення Липинського як українського патріота відіграв викладач гімназійного курсу історії, зазначений вище член Товариства дослідників Волині, історик та археолог Я.Ф. Яроцький. Варто також згадати й Федора Штейнгеля, українського поміщика, що мав маєток в Городку на Волині, де він заснував Волинський археологічний музей, який відіграв помітну роль у науковому та культурному житті не тільки Волині, а й України.

У лютому 1909 р. за ініціативою В. Липинського у Києві відбувся з'їзд польської інтелігенції з Правобережної України, прихильної до українського національного руху. Учасниками з'їзду було ухвалено рішення підтримувати українські домагання в культурно-просвітній сфері: введення української мови в народних школах, створення читалень, видання часописів і книжок українською мовою з питань розвитку сільського господарства й кооперації. Взагалі було поставлене завдання працювати над піднесенням національно-культурного рівня, насамперед селянства, з тим, щоб останнє побачило в особі шляхти-землевласників союзника в суспільному житті. Серед учасників з'їзду були і представники волинської шляхти, зокрема, Антоній Станевич з Луцька, графи Грохольські, що мали маєтності в краї, та ін.²⁷

Було започатковано видавництво спеціального часопису польською мовою «Przegląd Krajowy» з метою поглиблення й поширення ідеї співпраці польської шляхти та інтелігенції в Україні з українським національним рухом у дусі прийнятих з'їздом ухвал.

Ця акція стала початком ініціативи В. Липинського, спрямованої на те, щоб представники колись полонізованої шляхти в Україні перейняли ідеями українського руху і перейшли в український національний табір.

На початку ХХ ст. сформувалася мережа осередків РУП, яка протягом весни-літа 1905 р. поширилась у Волинській губернії²⁸. В регіоні також активно діяла українська соціал-демократична «Спілка» як територіальна організація РСДРП. Чимало активних учасників українського національного руху на Волині (члени «Просвіти», діячі кооперації, земств та ін.) були членами УСДРП, партійні осередки якої працювали переважно в середовищі сільськогосподарського пролетаріату²⁹.

Окрім РУП і УСДРП, на Волині діяли «Бунд», ППС і РСДРП. Остання мала значну мережу місцевих осередків, які використовувалися для переправляння в центр нелегальної літератури та агітації серед місцевого населення. Причому агітаційна діяльність РСДРП деструктивно впливала насамперед на нечисельне робітництво краю, яке, у свою чергу, намагалася підпорядкувати своєму впливу УСДРП.

Від часу введення на Волині виборного земства (1911 р.) можна констатувати прояви лояльного ставлення польського та українського рухів один до одного. Саме з 1911 р. в кадровому складі губернського земства простежується тенденція до зменшення кількості російських службовців і відповідно збільшення польських та

українських представників. Причому подальше існування земської інституції ознаменувалося чисельним зростанням службовців-українців, серед яких була низка діячів українського національного руху³⁰. Зростання інтересу українських службовців до національного відродження не наражалося на протидію польського суспільного елементу на Волині. До цього можна додати, що боротьба як українського, так і польського рухів із російським політичним режимом зводилась до спільної мети: надати кожному зі своїх народів можливість вільного розвитку в культурній, суспільно-політичній та економічній сферах. Так, під час ліквідаційної кампанії українського руху на Волині 1912 р., у членів УСДРП жандармерією були виявлені брошури про автономію Польщі та України³¹. Конкретним проявом взаємодії українського та польського рухів є спроба волинської організації УСДРП у серпні 1914 р. реалізувати переговори із Польською партією соціалістичною щодо спільних виступів із національного питання і домагання автономії після закінчення воєнних дій³².

Важливе значення для поширення українського руху на Волині мали контакти його представників з Галичиною. «Національні досягнення Галичини служили підбадьоренням і зразком для наслідування українським патріотам під російським пануванням», – зазначав, зокрема, І. Лисяк-Рудницький³³. І це значною мірою стосується Волині. В цьому контексті простежується діяльність В. Липинського, М. Левицького та ін. В останнього були добре налагоджені зв'язки з львівськими та київськими чільними представниками українського руху. Серед інших активних учасників українського руху виділяється постать згаданого вище В. Кравченка, діяча, що багато контактував з різними представниками українського руху як у Великій Україні, так і в Галичині³⁴.

Надзвичайно конструктивною виявилася діяльність на Волині Українських Січових Стрільців, які потрапили сюди під час Першої світової війни і суттєво сприяли пробудженню національної свідомості, дали поштовх посиленню українського національного руху у 1917 році³⁵.

В період Першої світової війни Волинь зазнала колосальних втрат, оскільки значна частина губернії стала ареною бойових дій. Місцеве населення потерпало від цього, тим паче, що на терені краю розміщувалися чисельні військові частини.

Волинь активно відреагувала на події Лютневої революції. Одним із перших проявів нового етапу національного руху (після 1912 року владою переслідувалися будь-які його прояви, а Перша світова війна, фактично, нанівець звела всі національно-культурні здобутки, за винятком просвітницької діяльності УСС. – *А. Р.*) стало відродження діяльності «Просвіти». Ще до появи відповідних рішень Центральної Ради в Житомирі було створено місцеву Волинську українську раду.

Відновлена «Волинська Просвіта» на засіданні загальних зборів 14 березня 1917 р. визначила низку термінових заходів: видання листівок, українських газет, творення українських політичних організацій, введення української мови по школах та ін.³⁶

У Луцьку утворилася місцева українська громада, яка мала своїх представників в місцевій міській думі. Серед них і П. Голубович, що з 1911 року був членом Житомирської «Просвіти» і займався розповсюдженням на Західній Волині української книги³⁷. Луцька українська громада за свій кошт утримувала українську школу³⁸.

Під впливом подій у Києві політичний аспект національного руху виявлявся більш виразно, ніж у попередні роки. Порівняно з довоєнним часом участь населення

краю в національному русі помітно зроста і виражалася в різних формах: від просвітницько-культурних акцій аж до створення загонів вільного козацтва, підтримки лозунгів політичної автономії України та ін.

Однак слабкість місцевого апарату Центральної Ради, недостатня увага генеральних секретарів до роботи в провінції, брак національно-свідомих державницьких кадрів, активізація пропагандистсько-агітаційної діяльності більшовиків, які вміло використовували прорахунки Центральної Ради у своїх цілях, серйозно перешкоджали дальшому посиленню позицій українства в краю.

Отже, український національний рух на Волині характеризується певними специфічними рисами розвитку, що дозволяє розглядати його у схемі трьох фаз, згаданих вище. Можемо констатувати, що національне відродження формувалося під впливом «основних» регіонів його розвитку. Трифазовий етап розвитку українського руху виявився у такий спосіб: фаза А – розробка вузьким колом академічних інтелектуалів «самої категорії нації», історичні, етнографічні та філологічні дослідження (в інших регіонах України хронологічні її межі визначалися кін. XVIII – поч. XIX ст.ст., – на Волині яскраво виразилися з кін. XIX – поч. XX ст.ст. Напр.: «Товариство дослідників Волині», історичні розвідки Фотинського та ін.); фаза В – національна агітація, просвітницькі товариства, праця по пробудженню в масах національної свідомості (на інших теренах України цей процес припадає на середину та другу половину XIX ст., а у волинському краю від революції 1905–1907рр. – до 1912–1914 рр., винятком є культурно-просвітницька праця Січових Стрільців під час Першої світової війни, яка частково торкалася проблем наступної політичної фази); фаза С – в ній характер українського національного руху суттєво змінився, поставивши політичні проблеми та рішення на перше місце (на Волині, як і на інших землях України, вона розпочалася з початку XX ст., а з 1917 р. настав час для її більш якісного вираження).

Отже, започаткований розгляд проблеми історії українського руху на Волині виявляє потребу аналізу окремо взятих його форм. Це, в свою чергу, дозволить конкретизувати місце й рівень національного відродження на Волині в його загальноукраїнському контексті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

¹ Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. – Львів, 1991. – 101 с.; Екельчик С. Пробудження нації: До концепції історії Українського національного руху другої половини XIX ст. – Мельбурн, 1994. – 125 с.

² Екельчик С. Вказ. праця. – С. 37–41.

³ Лисяк-Рудницький І. Вказ. праця. – С. 12.

⁴ Там само. – С. 24.

⁵ Залізник Микола. Російська Україна і її відродження. – Львів, 1910. – С. 43–44.

⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 442, оп. 862, спр. 219, арк. 4 зв.

⁷ Личков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 г. – К., 1905. – С. 14–16.

⁸ Лисяк-Рудницький І. Вказ. праця. – С. 15.

⁹ Оксенчук І., Соловйов О. Культурно-просвітницька діяльність інтелігенції Волині

(1900–1914 рр.) // Волинь у житті та творчості письменників: Зб. наук. праць / ВДУ ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1999. – С. 70.

¹⁰ Там само. – С. 69.

¹¹ ЦДІАК України, ф. 1335, оп. 3, спр. 175, арк. 19.

¹² Лаврівський Б. Житомир перед першою світовою війною // Волинь. – Нью-Йорк, 1951. – Ч. 1. – С. 7.

¹³ Див.: Памятная книжка Волынской губернии на 1908 г. – Житомир, 1907.; Памятная книжка Волынской губернии на 1912 г. – Житомир, 1911.

¹⁴ Кондратюк Р.Ю. В'ячеслав Липинський – видатний український історик і політолог (житомирські сторінки життя). – Житомир, 1994. – С. 6.

¹⁵ Лаврівський Б. Вказ. праця. – С. 7.

¹⁶ Чикаленко Є.Х. Спогади (1861–1907). – К., 2003. – С. 70.

¹⁷ Щоголев С.Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. – К., 1912. – С. 300.

¹⁸ Двойнінова О.В. Нариси кооперативного руху у Волинській губернії (1906–1914 рр.) // Житомирщина на зламі тисячоліть. – Житомир, 2000. – С. 160.

¹⁹ ЦДІАК України, ф. 1335, оп. 3, спр. 172, арк. 54–54 зв.

²⁰ «Просвіта» товариство. Статут українського товариства «Просвіта» у Житомирі. – Житомир, 1907. – С. 3.

²¹ Див. напр.: ЦДІАК України, ф. 442, оп. 636, спр. 647, арк. 128–129.

²² ЦДІАК України, ф. 1335, оп. 3, спр. 124, арк. 198 зв.

²³ Надтока Г. Православна церква і процес українського національного відродження 1900–1917 рр. – К., 1996. – С. 37.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само. – С. 15.

²⁶ Див. напр.: ЦДІАК України, ф. 442, оп. 858, спр. 75, арк. 10; ф. 276, оп. 1, спр. 418, арк. 172 зв.

²⁷ Дорошенко Д. Зперед тридцяти літ // 3 минулого. Збірник. Том I. – Варшава, 1938. – С. 126–137.

²⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 856, спр. 202, арк. 79.

²⁹ Див. напр.: Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.), ф. 70, оп. 2, спр. 14, арк. 5.

³⁰ ЦДІАК України, ф. 1335, оп. 1, спр. 1346, арк. 155–155 зв.

³¹ Там само. – Ф. 1335, оп. 1, спр. 1461, арк. 162–163.

³² Там само. – Ф. 1335, оп. 3, спр. 124, арк. 176.

³³ Лисяк-Рудницький І. Вказ. праця. – С. 35.

³⁴ Лобода Т.М. Суспільно-політична та наукова діяльність В.Г. Кравченка (1862–1945). Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України. Інститут історії України. – К., 1999. – С. 55.

³⁵ Див.: Соловйов О.М., Соловйов С.О. Українські Січові Стрільці на Волині (1914–1917 рр.) // Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки. – 1996. – Вип. 3: Серія: Історія, вип. 1. – С. 99–104; Заброварний Б., Бернадський Б. Роль Українських

Січових Стрільців у культурно-просвітницькому відродженні на Волині в роки Першої світової війни // *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край: Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої конференції, 20–23 січня 1998 р.* – Луцьк, 1998. – С. 212–213; Бернадський Б. *Волинь у роки Першої світової війни: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / ВДУ ім. Лесі Українки.* – Луцьк, 1999. – 197 с.; Каліщук О.М. Представники галицької інтелігенції на Волині в роки Першої світової війни // *Наук. вісник ВДУ ім. Лесі Українки.* – 2003. – №3: Серія: Історичні науки. – С. 74–79.

³⁶ Держархів Житомирської обл., ф. 560, оп. 2, спр. 2, арк. 7.

³⁷ Там само. – спр. 4, арк. 9 зв.

³⁸ Державний архів Волинської області, ф. 3, оп. 1, спр. 1472, арк. 15.